

O‘RTA ASR ISLOM SHARQIDA RATSIONALISTIK VA IRRATSIONALISTIK QARASHLAR TAHLILI

Allanazorov Muxiddin Xayitovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Pedagogika kafedrası mudiri

muhiddinijtimoiy@gmail.com

Annotasiya: *Mazkur maqolada o‘rta asr islom Sharqida bu masalaga qanday qaralganligi va o‘rta asr xristianlik olamida ilohiyot asosi sifatida qabul qilinganligi atroflicha tahlil qilinib, ratsionalizm va irratsionalizmning sintezlashuvi va transformatsiyasi isbotlangan.*

Kalit so‘zlar: *ratsional, irratsional, ong, mistika,, tasavvuf, iroda, g‘oya.*

Islomning vujudga kelishi va uning O‘rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida keng tarqalishi turli qadimiy madaniyatlarni o‘zida birlashtirgan arab Xalifaligi barpo etilishiga olib keldi. VII-XII asrlarda musulmon Sharqida madaniyat va fanning ravnaq topishi aql va diniy e‘tiqod mutanosibligi, demak ratsionallik va irratsionallik mutanosibligi masalasini keltirib chiqardi.

Bu masalaning hal etilishi diniy-falsafiy dunyoqarashning shakllanishi sharoitida ham falsafa va fan uchun, ham musulmon ilohiyoti uchun dolzarb bo‘ldi, chunki bu davrda ular shakllanmoqda va shiddat bilan rivojlanmoqda edi. Falsafa va fan namoyandalarining bir tomondan, musulmon ilohiyotchilarining ikkinchi tomondan haqiqatga bo‘lgan munosabati qarama-qarshi metodologik ko‘rsatmalaridan kelib chiquvchi ikki lagerni tashkil etishdi. Shunday qilib ham fan, ham din haqiqatni izlash bilan mashg‘ul edi.

O‘rta asrlar arab-musulmon falsafasi yirik namoyandalari (Forobiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqalar) qarashlarini tadqiq etilayotgan muammo nuqtai nazaridan yuzaki, chuqurlashmasdan ko‘rib chiqilganda ham quyidagi xulosaga kelish mumkin. Har bir mutafakkir ratsionallik va irratsionallik mutanosibligi muammosini o‘ziga xos hal etgan albatta, lekin, umuman olganda ushbu muammo bilan bog‘liq ilmiy nuqtai nazar (pozitsiya), avvalo, ikki haqiqat nazariyasi hamda barcha alloma va mutafakkirlar amal qilishga harakat qilgan, qat‘iy va izchil ratsionalizm bilan aniqlangan.

Ibn Ro‘shd²⁹(1126-1198) tomonidan ifoda etilgan ikki haqiqat nazariyasi³⁰ qiymati teng bo‘lgan ikki haqiqat: diniy va falsafiy, mavjudligiga yo‘l qo‘yadi, shuningdek olim va

²⁹ Ибн Рушд. Рассуждение, выносящее решение, относительно связи между религией и философией. (Пер. А. Сагадеева) http://hedir.openu.ac.ikurshalah/ibn_rushd.html.htm#a#a.

mutafakkirlar himoya qilishga harakat qilgan fanning nisbatan mustaqilligini asoslab beradi. Uningcha, falsafiy haqiqat Aristotel asarlarida mavjud; diniy haqiqat esa oddiy inson tushunchalariga moslashtirilgan.

Olimlar, uning fikricha, dinni rad etmaydilar. Chunki, “falsafa dinning yo‘ldoshi va emishgan singlisidir”³¹. “Biz aytamiz, falsafaning vazifasi mohiyat yaratuvchi haqida dalillar saqlanishi darajasida, ya’ni yaratilgan narsalar [majmuasi] sifatidagi darajasida (yaratilgan narsalar esa yaratuvchi haqida o‘shanda ko‘rsatma beradi, qachonki ularning yaratilishi usullari o‘rganilsa hamda ularning yaratilishi usullari haqidagi bilimlar qanchalik to‘liq bo‘lsa, shunchalik yaratuvchi to‘g‘risidagi bilimlar to‘liq bo‘ladi) mavjudlikni faqat tadqiq etish va kuzatish bo‘lsa hamda agar din mavjudlikni tadqiq etishga undasa va bu ishni amalga oshirishni talab etsa, unda din nuqtai nazaridan bu ishni amalga oshirish yo zaruratdir, yoxud maqtovg‘a sazovordir”³². Ana shu yo‘sinda Ibn Ro‘shd ikki haqiqat – diniy va falsafiy - mavjudligini ta’kidlaydi.

Musulmon faylasuf va ilohiyotchilari (asosan fiqh sohasida) Aristotel davomchilari sifatida izchil ratsionalizm va shuningdek ilmiy tadqiqotlar metodologiyasini rivojlantirdilar. Ularning fikriga ko‘ra, ratsionalizm bu – mavjudlikni tadqiq etishda aqlga tayanishdir (ratsional mulohaza). Eng mukammal mulohaza bu dalillar keltirish, isbotlash orqali amalga oshadigan mulohazadir. Isbotlash haqiqatni izlashga yo‘nalgan. Isbotlashning turli ko‘rinishlari mavjud. Bundan tashqari ilmiy tadqiqotda ilmiy merosdan foydalanish, izchillik, nufuzli alloma va mutafakkirlar fikridan foydalanish kabi usullarni qo‘llash tavsiya etilgan.

Ushbu tadqiqot doirasida arab-musulmon fani va falsafasi yutuqlarini batafsil yoritish imkoni bo‘lmagani uchun biz taniqli sharqshunoslarning bu boradagi fikriga suyanamiz. Frans Rouzentel o‘rta asrlar musulmon Sharqi madaniyatini “bilim tantanasi”³³ deb ifodalaydi. Rouzentelning vatandoshi va taniqli tadqiqotchi U. Montgomerining “1100-1350

³⁰ Ikki haqiqat, falsafiy va diniy haqiqatning farqlanishi, ajratilishi haqidagi ta’limotni belgilovchi atama. Bu ta’limotga ko‘ra, falsafadagi haqiqat ilohiyotda yolg‘on deb tan olinishi mumkin va buning aksi. Ikki haqiqat to‘g‘risidagi ta’limot o‘rta asrlarda, Aristotel ta’limoti tarqalishi va mutafakkir falsafiy tizimidagi ba’zi fikrlari islom va xristianlik aqidalariga zid ekanligi ma’lum bo‘lgan davrda vujudga keladi. Musulmon ilohiyotchilari bilan munozaralarda ikki haqiqat ta’limotiga tayangan eng nufuzli mutafakkirlardan Ibn Ro‘shd bo‘lgan. 13 asr fransuz averroizmi (Parij universitetida uning rahbari Siger Brabantskiy bo‘lgan), ingliz nominalizmi vakillari (Ioann Duns Skot, U. Okkam) bu ta’limotdan kelib chiqishgan. Ta’limot Uyg‘onish davrida keng tarqaldi (Pomponassi, averroistlarning Paduya shahridagi maktabi va b.). Ikki haqiqat to‘g‘risidagi ta’limot rasionalizmning rivojlanishida katta ahamiyat kasb etdi. – www.cultinfo.ru.htm.

³¹ Ибн Рушд. Рассуждение, выносящее решение, относительно связи между религией и философией. (Пеп. А. Сарадеева) http://phedir.openu.ac.ikurshalahaibn_rushd.html. http://phedir.openu.ac.ikurshalahaibn_rushd.html. http://phedir.openu.ac.ikurshalahaibn_rushd.html. C. 17.

³² O‘sha joyda, 1-bet.

³³ Роузендал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. М., 1978.

yillar davrida arablar madaniy va intellektual jihatdan evropaliklardan ustun turganlar”³⁴, degan fikri musulmon Sharq madaniyatiga xuddi shunday yuqori baho berganligidan dalolat beradi. Y.A.Frolova o‘z asarlarida ushbu sharqshunoslar fikrini asoslab berishga xarakat qilgan³⁵.

Umaman olganda o‘sha davrda ong muammosi paradigma bo‘lgan deb ta’kilash mumkin.

Shunday qilib, ratsionallik va irratsionallik mutanosibligi muammosini hal etilishdagi ilmiy yo‘nalish (pozitsiya) ratsionallikni ustuvor deb hisoblab, shu bilan birga irratsionallikni (dinni) inkor etmaydi. Musulmon Sharqida ana shunday ahvol mavjud edi.

Ishonamizki, bu xulosani o‘rta asr G‘arbiy Yevropa ham tatbiq etish mumkin. Chunki, yuqorida ta’kidlaganimizdek, u yerda ham averroizm – ikki haqiqat to‘g‘risidagi ta’limot - tarafdorlari bo‘lgan. Ibn Ro‘shd (G‘arbiy Yevropada – Averroes nomi bilan tanilgan) tomonidan ishlab chiqilgan ikki haqiqat quyidagicha talqin etildi: ikki haqiqat mavjud – falsafiy va ilohiy haqiqatlar, ular bir-biriga zid bo‘lgan holatda ham haqiqat bo‘lib qolaveradi. Shuningdek, ratsionalizmdan ham fan sohasida, ham ilohiyot sohasida keng foydalanilgan (Foma Akvinskiy – xudo borligini ratsional asoslab berdi).

O‘rganilayotgan muammoga ilohiyotning munosabatini aniqlash chuqur izlanishlarni talab etadi. Lekin, o‘sha davrning Abu Hamid al-G‘azzoliy, Ismoil Buxoriy kabi nufuzli ilohiyotchilar qarashlariga tayanib dastlabki xulosalar chiqarish mumkin. Umuman olganda ularning fanga, fanlarni o‘rganishga bo‘lgan munosabati ijobiy bo‘lgan. Bunga Qur’oni Karimning aqldan foydalanish ko‘rsatmasini beruvchi «Ey aql egalari, ibrat olingiz!» (LIX, 2 (Hashr surasi 2-oyat)); voqelik haqida qunt bilan mulohaza yuritish ko‘rsatmasi mavjud “Axir ular samovot va yer mamlakatlari haqida, Alloh yaratgan narsalar to‘g‘risida va ajallari yaqinlashib qolgan bo‘lishi mumkinligi xususida o‘ylamadilarmi?!” (VII, 185 (A’rof surasi 185-oyat)) va boshqa oyatlari asos bo‘lgan. Shu bilan birga, ilohiyotning o‘zi ham ratsionallashtirgan edi. Lekin, mutafakkirlar qarashlari shafqatsiz tanqid qilingan, faylasuflarning o‘zi esa xudosizlik, e’tiqodsizlikda ayiblandi: “...barcha faylasuflarning, ko‘p sonli toifalarining qay biriga mansub bo‘lishiga qaramay, bir xil tamg‘asi bor edi – e’tiqodsizlik va xudosizlik tamg‘asi...”³⁶.

Xuddi shunday ahvol o‘rta asr Yevropasida ham kuzatiladi. Masalan, quyidagi ta’limotlar: Ikki haqiqat to‘g‘risidagi ta’limot, Olamning abadiyligi to‘g‘risidagi ta’limot,

³⁴ Уотт Монтгомери У. Влияние ислама на средневековую Европу. М., 1976. С. 17.

³⁵ Фролова Е.А. История средневековой арабо-исламской философии.- М., 1995.

³⁶ Газали. Избавляющий от заблуждения. (Пер. А.В. Сагадеева) // Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана (VII-XII вв.).—М.: Изд-во АН СССР, 1960.—Приложения. С. 221.

Yagona aqlning abadiyligi to‘g‘risidagi ta’limot, Falsafa bilan shug‘ullanish oqibatida hayotda eng yuksak farog‘atga etishish haqidagi ta’limot, katolik cherkovi aqidalariga zid bo‘lib, ham xristian ilohiyotchi-mutafakkirlari (Bonaventura, Buyuk Albert, Tomas Akvinat) tomonidan tanqid qilindi, ham cherkov hokimiyati tomonidan qoralandi (Eten Tempe dekretlarida, qator universitetlarda Aristotel asarlari va ularga sharh bergan olimlar asralarini taqiqlash).

Shunday qilib, ilohiyot tadqiq etilayotgan muammoni hal etishda ratsionallikni rad etmagan holda, ustunlikni diniy e’tiqodga – irratsionallikka beradi. Aql din aqidalarini asoslab berishi lozim: “Fan – ilohiyot cho‘risidir”. Demak, din ratsionallikni erkinlikdan mahrum etib, uni faqat Vahiy sirlarini ochish masalasini hal etishga majbur qilib, faoliyatini cheklab qo‘ydi, rivojlanishini orqaga tortdi. Lekin, shuni ta’kidlash lozimki, o‘rta asrlarda ratsionallik va irratsionallik mutanosibligi din va sxolastikaga bog‘liq ravishda o‘zgarib turgan (buni o‘sha davrda Tertullianning: “bema’ni bo‘lgani uchun e’tiqod qilaman” va Avliyo Avgustinning: “tushunish uchun e’tiqod qilaman”, degan bir-biriga zid fikrlarning keng tarqalganligi, yoki Tomas Akvinatning ushbu qarama-qarshi mulohazalarni murosaga keltirishga intilishi yaqqol namoyon qiladi). Shuning uchun falsafa tarixining ushbu davri tadqiq etilayotgan muammo nuqtai nazaridan chuqur, tafsiliy ravishda, xronologik o‘rganilishini talab etadi.

Bu muammoga bo‘lgan tasavvuf vakillari munosabati o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ular yuqorida qayd etilgan ko‘rsatmalarni (diniy e’tiqod va bilimni) bir-biriga zid deb hisoblamaganlar. Ular bu ko‘rsatmalarni Allohga yetishish jarayonidagi bosqichlar deb bilishgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ибн Рушд. Рассуждение, выносящее решение, относительно связи между религией и философией. (Пер. А. Сагадеева) http://phedir.openu.ac.ikurshalahaibn_rushd.html.htm#a#a.
2. Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. М., 1978.
3. Уотт Монтгомери У. Влияние ислама на средневековую Европу. М., 1976.
4. Фролова Е.А. История средневековой арабо-исламской философии.- М., 1995.
5. Газали. Избавляющий от заблуждения. (Пер. А.В. Сагадеева) // Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана (VII-XII вв.). –М.: Изд-во АН СССР, 1960.-Приложения.

6. Алланазаров, М. Х. (2023, June). ТАБОТАБОЙЎ ИЛМИЙ-ФАЛСАФИЙ МЕРОСИ ТАШИФИ. In Creativity and Intellect in Higher Education: International Scientific-Practical Conference (pp. 58-66).

7. ALLANAZAROV, M. THE WAY OF SCIENCE. THE WAY OF SCIENCE Учредители: Издательство Научное обозрение, (10), 46-48.

8. Allanazarov, M. K. (2023). TABOTABOIY QARASHLARIDA DIALEKTIK MATERIALIZM TAHLILI. SCHOLAR, 1(15), 159-165.

9. Khaitovich, A. M. (2023). Ontological and Epistemological Views of Tabatabai. Miasto Przyszłości, 36, 77-83.

10. Allanazarov, M. K. (2019). THE ROLE OF EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHY IN POINT OF VIEW ALLAME TABATABAI. Theoretical & Applied Science, (9), 147-150.